

K prazdrojům slov neboli O etymologii

RADOSLAV VEČERKA

Pojem etymologie byl vypracován v starořecké filozofii. Termín sám uvedli do oběhu stoikové. Vycházeli z Platónova rozlišování slov prvotních (*ta prōta*) a druhotných/odvozených (*ta hystera*) a z jeho úsilí dobrat se „pravdivého, správného“ významu slov, neboť je pokládal za materiální ztělesnění pojmů, „idejí“. Proto i pro stoiky a pro novoplatoniky právě v slovech a jejich etymologickém výkladu (tj. výkladu jejich „správnosti“) spočíval počátek vědění o světě. Pravdivost, správnost prvotních slov vyvozovali z jejich vlastností onomatopoických a ze symbolické platnosti hlásek, o prvotních i druhotných pak učili, že vznikají v lidské duši z představ o věcech, a procházejíce úsudkem, v němž se automaticky ztvárňují jako obecné ideje dobra, spravedlnosti atp., jeví se od původu jako *etyma* („pravdivá“). Úkolem etymologie, pro niž později Cicero vytvořil latinský kalk *veriloquium*, proto prý je odkrytý jednak shodu slova s označovanou věcí, jeho „pravdivý význam“, jednak morální, metafyzické a náboženské pravdy skryté v etymónech. Šli dokonce tak daleko, že pokládali etymologii za návod k praktickému životu. Přesvědčení o pravdivosti etymologicky zjištěného slovního významu ve vztahu ke skutečnosti, tj. k označovaným věcem, dalo v etymologické lexikografii pozdního starověku a raného středověku vznik celé řadě slovníků, které obsahovaly zevrubné výklady věcně encyklopedické, např. dílo Isidora ze Sevilly (Isidorus Hispalensis, zemřel r. 636) *Origines* nebo též *Etymologiae*, českému čtenáři od devadesátých let minulého století postupně zpřístupňované (ve svých dvacíti svazcích) v nových kritických vydáních se synoptickým českým překladem. Vedle encyklopedicky poučujícího pojetí se etymologie přes celý středověk užívalo v řečnictví jako rétorického argumentu a specifického tvárného postupu literárního vůbec.

Už v prvním století př. n. l. se však vynořovalo i více jazykovědně orientované pojetí etymologie. V gramatické škole alexandrijské se od stoického pojetí etymologie značně odchýlil Filoxenos; při výkladu slov vycházel z jednoslabičných slovesných základů, v nichž spatřoval etymologické báze převážné většiny jednotek slovní zásoby. Toto učení, které souběžně (ale zjevně nezávisle) bylo pěstováno též na půdě indické, mělo se pak udržet přes celý středověk a sehrát posléze důležitou úlohu i v etymologii novověké. Rovněž římský polyhistor a gramatik Marcus Terentius Varro (116 – 27 př. n. l.) chtěl už etymologii emancipovat od filozofických spekulací a vytyčil jí jako cíl hledání toho, „*cur et unde sint verba*“ (proč a odkud jsou slova). Je symptomatické, že se těchto Varronových slov dovolává časově druhý český pokus etymologický, *Knížky slov českých vy-*

ložených, odkud svůj počátek mají etc. (1587) Matouše Benešovského-Philonoma (1550-1595), uvádějící pro srovnání i slova z jiných slovanských jazyků. Časově první pokus na poli etymologie z českého pera, *Lexicon symphonum* (1537) Zikmunda Hrubého z Jelení zvaného Gelenius (1497-1554), zase kladl vedle sebe „symfonická“, tj. stejně znějící slova téhož nebo podobného významu řecká, latinská, německá a „slovanská“ (v podstatě česká), s cílem prokázat genetickou příbuznost srovnávaných jazyků. Philonomovy etymologie jsou při nedostatku lingvistických metod a znalostí o regulérnosti hláskového vývoje založeny pouze na intuitivních a nahodilých domněnkách autorových, takže jsou dnes většinou nepřijatelné. Vykládá např. *žena* jako „zkrácené slovo od živena podlé toho jména, které dal Adam ženě své. A dal jí prý jméno živena proto, že by ona byla matkou všech živých. Protože lépeji by bylo v bibli přeloženo: a dal jí jméno Živena, nežli Eva, poněvadž Adam to jméno vykládá prej: protože by byla matkou všech živých. Tehdy Živena totéž jest co Eva, nebo Eva Živena. A tak slovanský národ maje zření k Písmu Svatému, dal jest tomu pohlaví takové jméno.“ U Gelenia, který někdy přináší komparace i dnes ještě etymologicky platné, např. „Latina Mater, Germanica Muter, Graeca mētēr, Sclavinica mater; Latina Duo, Germanica tzwa, Graeca dyo, Sclavinica dwa“, znehodnocuje zase etymologickou platnost mnoha jeho lexikálních paralel to, že nerozlišoval slova autochtonní, domácí, od sekundárních výpůjček, např. „Latina Claustum, Germanica klofter, Graeca kleithron, Sclavinica klasfter; Latina Palatium, Germanica Palaft, Graeca palation, Sclavinica palacz; Latina Scola, Germanica Schul, Graeca scholē, Sclavinica škola“, které ovšem příbuzenství genetické dosvědčit nemohou.

Skutečná vědecky fundovaná etymologie se zformovala teprve na přelomu 18. a 19. stol. po spojení metodologického a koncepčního komparativismu, který realizoval filozofické podněty Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646-1716), a historismu nebo spíše evolučního megahistorismu, který ve své době ovládal i přírodní vědy, počínajíc už Kantovou-Laplaceovou teorií o vzniku sluneční soustavy (s následným zkoumáním vývoje vesmíru vůbec), ale též geologii s jejími pokusy nastínit geologický vývoj Země nebo biologii v teoriích lamarckismu a darwinismu a vývoji živočišných druhů a vzniku člověka. Historickosrovnávací indoevropská jazykověda je jejich protějškem na úseku věd humanitních. Věcně sehrálo pro její konstituování rozhodující úlohu seznámení evropské vědy se světem indickým a jeho starým jazykem, sanskrtem. Už r. 1786 vyslovil v Královské asijské společnosti v Kalkatě William Jones (1746-1794) přesvědčení, že sanskrť, řečtina, latina, góština, keltské dialekty a stará perština jsou „homologické“ a vyvinuly se z původního společného východiska („by common event“). Teprve Franz Bopp (1791-1867), Rasmus Kristian Rask (1787-1832) a Jakob

Grimm (1785-1863) však tuto hypotézu vskutku scientifikovali, tj. prokázali její platnost s pomocí skutečně zevrubné a teoreticky koncizní analýzy jazykových fakt. August Friedrich Pott (1802-1887) pak v díle *Etymologische Forschungen* (1833-36) vytyčil jako hlavní cíl etymologie „objasnit tkáň a význam slova (tj. kořene) a jeho přívěsků (sufixů a koncovek)“ a odhalit jejich vnitřní formu na základě srovnání s jinými jazyky a s opřením o pravidelné hláskové responze mezi nimi u slov autochtonních a s přísným jejich odlišením od slov sekundárně přejatých.

Na české půdě publikovaly po vzniku historickosrovnávací jazykovědné metody etymologické příspěvky desítky autorů. Jejich mistrem byl Josef Zubatý; autory nebo spoluautory celých etymologických slovníků češtiny byli Josef Holub, Václav Machek, František Kopečný, Stanislav Lyer a Jiří Rejzek, viz závěrečný přehled literatury předmětu.

Na ukázkou soudobého etymologického výkladu slov se dále uvádějí úvahy a hypotézy (přes všechnu vědeckou výzbroj jde v etymologii stále jen o více nebo méně pravděpodobné, ale vždycky ovšem věcně doložené a metodologicky korektně argumentované hypotézy) o etymologických souvislostech českého *žena* pro jeho srovnání s výše už uvedenou etymologií Philonomovou. Slovo *žena* „osoba ženského (samičího) pohlaví; manželka“ je slovotvorným východiskem celého hnízda novočeských slov jako (bez nároku na úplnost) *ženin*, *ženit*, *oženit (se)*, *vyženit*, *ženatý*, *ženáč*, *ženáčův*, *žínka*, *ženička*, *ženiččin*, *ženuška*, *ženuščin*, *ženský*, *žensky*, *ženich*, *ženichův*, *ženitba*, *zženštilý*, *zženštilé*, *ženskost*, *ženství*, *divoženka*, *ženština* (přejaté v 19. stol. z ruštiny), staročeské *ženima* „vedlejší žena, souložnice“; patří sem patrně i *manžel(ka)*, pokud by platil etymologický výklad, že východiskem pro tato slova byla původní spřežka *malžena* (pro první složku se nabízí srovnání s německým *Gemahl* „muž, manžel“ a pro celou spřežku staroněm. *Mahl-weib*), tedy „muž-žena“ = „manželé, manželský pár“ (podobně jako je doloženo i *brat(r)sestra* „sourozenci různého pohlaví“), ale jeho koncové *-a* mohlo být chápáno, když slovo samo označovalo dvě lidské bytosti, jako koncovka čísla dvojného, duálu; tak je to nepochybně pojato v dobře doloženém církevněslovanském a staroruském *malžena*. Už v staré češtině se duálové pojetí tohoto slova prosadilo specificky staročeskou koncovkou *-y* (která od pračeského období tu stála proti jinak slovansky obvyklému *-a*), takže je v starých textech dosvědčena podoba *malženy* „manželský pár“ a z ní „dedualizací“ vytvořené útvary singulárové rozlišené gramatickým rodem *malžen* a *malženka*. Ty byly sekundárně pozměněny tzv. přesmykem na dálku, který vůbec postihuje (i když ne vždy se zákonitou pravidelností) zejména sekvence obsahující sonory *r*, *l*, *m*, *n* (srov. např. změnu slova *revolver* v lidové *levorver*); a tak by byla vznikla slova *manžel* a *manželka*.

S českým *žena* jsou dobře srovnatelná slova téhož významu v jiných starých indoevropských jazycích, jako staropruské *genna*, gotské *qinō* (s ním souvisí anglické *queen* s posunutím významu „královna“) staroindické *g(a)nā*, *janī* (tj. *ldž-l*), avestské *gōnā*, arménské *kin*. Všechna tato slova jsou s největší pravděpodobností pokračováním předpokládaného (a v té podobě fakticky nedoloženého, což se označuje hvězdičkou) praindoevropského **g^henā*. Samohláskové alternace v základu uvedených historicky doložených slov představují známé a též v řadě dalších slov doložené ablautové střidy (*e – o – redukce – zánik – prodloužení*). Ani různost souhlásek stojících v začátku těchto slov, tj. *g – (d)ž – k* není zásadní překážkou pro uznání jejich výchozí totožnosti a identity; doložená variantní znění jsou výsledkem zcela pravidelného a zákonitě se opakujícího vývoje v každém z uvedených jazyků, tj. tzv. palatalizací, posouvání apod. Specifický řecký „mutant“ výchozího **g^henā*, tj. *gynē*, posloužil dodatečně, teprve v novověku, jako oklikové východisko pro nové české výpůjčky/novotvary typu *gynekolog(ie)*, *gynekoložka*, *gynekologický*, *gynekologicky*, lidové *gynda*, *misogyn*, *misogynský*, *misogynsky*, *androgyn(ie)* apod. Tyto útvary se jeví jako prapříbuzné s českým *žena* v nepřímé linii, tvoří v jeho slovním hnízdě svéráznou skupinu jakýchsi rodových „levobočků“, na první pohled už k základnímu reprezentantu slovního hnízda *žena* ani nepatřících, ale přece jen s ním přes jiný jazyk, v našem případě přes řečtinu, vývojově spojených.

Praindoevropské **g^henā* jako obecně přijímané genetické východisko českého *žena* nemá sice etymologicky hloubkovou vnitřní formu zcela nezpochybnitelnou, přece se však nabízí svůdná možnost uznat starou souvislost jeho slovotvorného základu **g^hen-* s kořenem **g^hen-* „rodit, plodit; vytvářet“, i když nesouhlas předpokládaného náslovného **g^h-* a **g^h-* představuje pro jeho přijetí jistou potíž: **g^henā* by pak bylo hloubkově znamenalo „rodička“ a tento výklad se v části etymologické literatury i přijímá. Pokud by vskutku platil, otvíralo by to v české slovní zásobě další prostor obsazený příslušníky lexikálního hnízda *žena* v nepřímé linii. Odvozeniny od kořene **g^hen-* se totiž v češtině v přímé linii nezachovaly, jsou však doloženy v jiných indoevropských jazycích, např. staroindické *janas* „rod, pokolení“, got. *kuni* t. v. aj.; z nich řec. *genos* t. v. a lat. *genus*, *gens* t. v. (a dále též *natus* < *gnatus* „narozený“), tedy v podobě *gen*, *gon*, *gn* a *n(at)-*, se staly v nepřímé linii východiskem pro novočeské výpůjčky, respektive slovotvorné neologismy, evropeismy (často terminologické povahy) jako *genus*, *generický*, *genitál(ie)*, *génus*, *geniální*, *genialita*, *genocida*, *genitiv* (tj. „pád označující původ“), *gen(om)*, *eugenika*, *androgeny*, *genetika*, *genetický*, *geneticky*, *genealogie*, *generace*, *generační*, *generál(ní)*, *generálita*, *generálský*, *degenerovaný*, *degenerativní*, *fotogenický*, *patogenní*, *en-*

dogenní, exogenní, (gloto-, etno-) geneze, generalizovat, generalizace, generátor; epigon, kosmogonie, kosmogonický, glotogonie, glotogonický; pregnantní, impregnace, magnát, benigní, maligní; nátura, naturálie, naturalizovat, naturalizace, naturalismus, naturismus, (de)natalita, nacionále, (inter)nacionál(ní). Některé z nich prošly na cestě do češtiny přes další vývojovou křížovanku, zejména přes franštinu, i když to nemusí být na první pohled nebo poslech v každém případě patrné, např. *naturel* „příro-zená povaha“ se sice vyslovuje s /ty/ jako franc. *naturel* /tʉl/ , ale *denaturovat* (a dále *denaturovaný, denaturace* atp.) s /tu/, i když je rovněž přejato z franc. *dénaturer* (s /tʉl/); jinak se jejich původ prozradí v češtině svým pravopisem sledujícím francouzskou výslovnost, např. *žánr* franc. *genre*, *žandarm* franc. *gendarme*, *renesance* franc. *renaissance*, podobně i *ženijní, ženista* atp., ba jsou i vývojové linie komplikovanější, např. pro *inženýr* se předpokládá francouzské východisko *ingenieur*, ale jeho česká realizace napovídá průchod anglickým *engineer*; a angličtina posloužila i jinak jako jazykové prostředí, v němž se staré lat. *gen-* objevilo v slovech přejatých do češtiny, ať už je to starší a českým pravopisem výslovnosti přizpůsobené *džentlmen*, angl. *gentleman* (doslova vlastně „urozený muž“), nebo mladší *gender(ový)* v původním pravopise i s originální výslovností, tj. v češtině jako /dž-/.

Skrutě souvisí s indoevropským kořenem *g'en- v nepřímé linii poněkud už zastaralé adjektivum *čacký* „mladý, hezký; statný, řádný“ vzniklé z původnějšího *čadský*, které je odvozeno od praslovanského *čedo* „dítě“ (doloženého v této podobě v staroslověnštině) *čedb* „lid, družina“ sice přímo, stejně jako staročeské *čad/čád* „hoch, jinoch“ a *čada/čáda* „dívka“, jenže toto praslovanské *čedo* je s největší pravděpodobností výpůjčka z germánského *kind* (srov. německé *Kind*) a právě jen tam jde o útvar odvozený z onoho původního indoevropského kořene pro „rodit“ přímo; znamenalo by tedy citované germánské slovo etymologicky „zrozenec“. Pro slovanštinu představuje uvedený germánský mezistupeň jen vývojově oklikovou křížovanku na nepřímé cestě k praslovanskému *čed-* a teprve z něho pak k českému *čad(a)/čád(a)* a *čacký* už na cestě přímé.

Kdo se podívá do etymologického slovníku, může získat dojem, že vlastním cílem etymologického výkladu je „dílčí hloubkový vrt proti proudu času“, tj. analýza jednotlivých slov zaměřená na zjištění původu (nejlépe už indoevropského) jejich kořenových i derivačních morfémů a jejich výchozí podoby i významu. Etymologie však nabízí i komplexnější pohled na celá slovní hnízda jako složitou síť různě vývojově hierarchizovaných genetických spojnic. Na příkladě slova *žena* představuji aspoň výběr z celého souboru synchronně popisovaných derivátů i možných etymologických příbuzných v přímé i nepřímé linii (nebo spíše v nepřímých liniích) v příložené tabulce. Využití etymologických pracovních postupů nachází

však uplatnění i v dalších oblastech lidského poznání; hrají např. důležitou úlohu v onomastice (výkladu vlastních jmen), s jejich pomocí vytváří tzv. lingvistická paleontologie kulturní a sociální obraz lidstva i jeho dílčích společenství v období předhistorickém apod. Ale o tom někdy příště.

Tabulka synchronních derivátů i možných etymologických příbuzných slova **žena**

